

ՑԱԿԱՆՅԱՆ ՌՈՒՍԼԱՆ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԵՎ ԲԻԱՅՆԻԼԻ-ՌԻՐԱՐՏՈՒԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ (Ք.Ա. 673-672 թթ.)

Ներածություն

Ասորեստանի արքա Ասարխաղդոնի (Ք.ա. 681-669 թթ.) կառավարման առաջին տարիներին իսկ ակնհայտ դարձան այն խոր ճգնաժամն ու հակասություններն արտաքին քաղաքականության բնագավառում, որոնք նշմարվել էին նախորդ դարաշրջանի վերջին քառորդից: Ի թիվս այլ տարածաշրջանների, որտեղ քաղաքական անկայունությունն ու կենտրոնախուզական դրսևորումներն իրենց վերջնական հանգուցալումանն էին սպասում, Ասորեստանի համար քավականին լուրջ խնդիրներ ի հայտ եկան տերության հյուսիս-արևմտյան (Շուրբիա) և հյուսիսարևելյան (Ք.ա. 672 թ. մարական ապստամբությունը) նահանգներում: Եվ եթե երկրորդ ճակատի պարագայում խնդիր հանգուցալումը այսմանավորված էր ապստամբ մարերի հնագանեցմամբ, ապա առաջինում պատկերը միանգամայն այլ էր:

Մերձավոր Արևելքի պատմության հետագա ընթացքի և իր նշանակության առումներով բնավ էլ չթերագնահատելով որևէ մի ուղղության կարևորությունը, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ հյուսիսարևմուտքում հիմնախնդիր կարգավորումն օրվա խնդիր էր դարձել: Այն գտնվում էր ոչ միայն Ասորեստանի, այլև նրա հյուսիսային հարևան Բիայնիլի-Ուրարտուի հետաքրքրությունների կիզակետում: Այս հիմնախնդիր կարգավորման ու հանգուցալումանն ուղղված խելամիտ որոշումներից էր կախված նաև ասսուրա-բիայնական փոխհարաբերությունների հետագա ընթացքը:

Նմանատիպ խնդիրների շարքում է դասվում նաև Բիայնիլի-Ուրարտուի արքա Ռուսա II/III Արգիշտորդու (Ք.ա. մոտ 685(?)–660(?)–ական թթ.) արշավանքը դեպի անդրեմիրատյան տարածքներ և այլն: Սակայն պետք է նշել նաև, որ Ռուսա Արգիշտորդու արշավանքի վերաբերյալ

¹ Grayson A. K., Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.), The Cambridge Ancient History (այսուհետ՝ CAH), III/2, 1991, p. 128.

մոտեցումները պատմագրության մեջ բավականին իրարամերժ են, ըստ որի այն դիտվել է որպես անդրեվիրատյան տարածքների նվաճում կամ ռազմական լուրջ հաջողություն: Ելնելով իհմնախնդրի ժամանակագրական հերթագայությունից՝ վերոհիշյալ խնդիրների պարզաբանման համար անհրաժեշտ ենք համարում սկսել Ուսա Արգիշտորդու վերոհիշյալ արշավանքի քննարկումով:

1. Ուսա Արգիշտորդու անդրեվիրատյան արշավանքը

Բիայնական զորքերի՝ դեպի Եփրատի աջ (արևմտյան) ափն ընկած տարածքների արշավանքի մասին հիշատակություն է պահպանվել Արծկեում (Աղըլշևազ) Ուսա Արգիշտորդու թողած վնասված և պակասավոր արձանագրության մեջ²: Այս արձանագրության տվյալները մասնագետների կողմից տարբեր կերպ են ընկալվել: Արձանագրության համապատասխան տողերը քննարկելու ժամանակ կփորձենք այն քննության առնել Մերձավոր Արևելքի համաժամանակյա պատմության համատեքստում:

Այսպիսով, Ուսա Արգիշտորդին նշում է՝

«3. [...] ^mRu-sa-a-še ^mAr-giš-te-ḥi-ni-še a-li pa-ru-bi ^{LÚ4SAL}lu-tú-ni³ KUR lu-lu-i-na-ni KUR-ni-i-[na?]-ni

4. . . .] -qa-i na-ru-ú KUR Mu-uš-ki-ni KUR Ḫa-te-e KUR Ḫa-li-ṭu»

«3. Ուսա Արգիշտիորդին ասում է. «(Ես) թշնամական երկրներից քշեցի կանանց,

4. ... Մուշկինի (Երկրից), Խաթե (Երկրից), Խալիթու (Երկրից)»⁴:

² Меликишвили Г. А., Наири-Урарту. Древневосточные материалы по истории Закавказья, № 1, Тбилиси, 1954, стр. 314-315; Арутюнян Н. В., Биайнили (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, 1970, стр. 323-324.

³ Արձանագրության այս տողերն ինչ-որ չափով համեմատելի են նոյն արքայի Այանիսի «սուախ» տաճարի արձանագրության 10-11-րդ տողերի հետ: Այս արձանագրությունում «^{LÚ4SAL}lu-tú-ni»- «կանանց» փոխարեն նշված է «^{LÚ} MUNUS(SAL)lu<-tú-ni>» «տղամարդ (և) կին»՝ Salvini M., Corpus dei Testi Urartei, I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia i Testi, Roma, 2008, A 12-1, VI/10-11, մանրամասնությունները սեն ստորև:

⁴ Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, № 278; Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, № 414.

Արծկեի պակասավոր արձանագրությունն ըստ Երևոյթին կարելի է լրացնել նոյն արքայի թողած Զիուքունիի Երկրի Խալդիի քաղաքից (Ժալդիւ URU KUR Ziukuni⁵) նմանատիպ մի արձանագրության համապատասխան տողերով.

«6. ... ^mRu-sa-a-še¹ 7. ^mAr-gi-š-te-ḥi-[n]i-še a-li pa-ru-bi LÚ MUNUS|lu-tú-ni KUR|lu-
lu-i-na-ni [KURx-x]-i?i-ni 8. KURTab-la-a-ni ([KUR])Qa-i-na-ru-ú KURMu-uš-ki-ni KUR|Ha-
te-e KUR|Ha-li-ṭu»⁶.

Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն Արծկեի արձանագրության մեջ նշված Երեք քաղաքների, այստեղ ունենք հինգ տեղանուն: Ինչմէ, հիմք ընդունելով արձանագրության համապատասխան տողերն այսպես, ինչպես հասանելի են այսօր, գտնում ենք, որ միանշանակորեն չի կարելի պնդել, որ Ռուսա Արգիշտիրիին դեպի նշված տարածաշրջան նվաճողական արշավանք է կատարել: Ըստ մասնագետների՝ Մուշ կինին պիտի փնտրել Արևելյան Փոքր Ասիայում⁷, Խաթեն համապատասխանում է Մելիոհին⁸, Խալիսուն՝ հայկական Խաղսիրին⁹,

⁵ Salvini M., Corpus dei Testi Urartei, I, A-12-4 II, I. 6; Арутюняն Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, № 414, ст. 2.

⁶ Salvini M., Corpus dei Testi Urartei, I, A-12-4 II; նոյնի՛ Reconstruction of the Susi Temple at Adiljevan on Lake Van, in A. Sagona (ed.), A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, Peeters, 2004, p. 259, II. 23-25; Çilingiroğlu A., Salvini M., The Historical Background of Ayanis, Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Ed. by Çilingiroğlu A. and Salvini M., Roma, 2001, p. 19f.; Çilingiroğlu A., The Reign of Rusa II: Towards the End of the Urartian Kingdom, Festschrift für Manfred Korfmann, Mauerschau, Band 1, 2002, pp. 483-489.

⁷ Քոսյան Ա., Արամ նահապետը Կապաղովկիայում (մի վարկածի առթիվ), ՊԲՀ, 1, էջ 247: Арутюняն Н. В., Топонимика Урарту, Хурриты и урарты, 1, Ереван, 1985, стр. 146-147; Diakonoff I. M., Kashkai S. M., Geographical Names According to Urartian Texts, Répertoire géographique des textes cunéiformes, Band 9, Wiesbaden, 1981, p. 59; հմմտ. սակայն Wittke A.-M., Das Land Mušku, Aramazd, AJNES II, 2007, p. 130ff.

⁸ Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 до н.э. Хурриты, лувийцы,protoармяне, Ереван, 1968, стр. 171; Арутюняն Н. В., Топонимика Урарту, стр. 226-227; Diakonoff I. M.,

Թարլանի անվանումը կարող է աղերսներ ունենալ Թարալի հետ, իսկ Քահնարողի դեպքում թե՛ անվան և թե՛ տեղորոշման առումներով հստակությունը բացակայում է:

Ուսա Արգիշտորդու վերոհիշյալ ռազմարշավի թվագրման վերաբերյալ նոյնաես հստակություն չկա: Ա. Քոյսյանը, իրավացիորեն այդքան էլ մեծ կարևորություն չտալով այդ գործողությանը¹⁰, գտնում է, որ այն կարող էր տեղի ունենալ Ք.ա. 676-673 թթ. ընթացքում¹¹: Իսկ Ա. Չիլինգիրօղուն գտնում է, որ ամենայն հավանականությամբ այն տեղի է ունեցել Ասորեստանի կողմից Շուրբրիան նվաճվելուց հետո, և որ այնտեղից տեղահանված ու Բիանիլիին վերադարձրած ուրարտացի փախստականներին Ուսա Արգիշտորդին ներգրավել է իր կողմից ծեռնարկված լայնամասշտաբ քաղաքաշինության ու ամրաշինության գործընթացում¹²:

Այժմ Ասորեստանի պատմության համաժամանակյա սկզբունքով փորձենք պարզել Ուսա Արգիշտորդու ռազմարշավի խնդիրը: Քանզի գտնում են, որ Ուսա Արգիշտորդու իրական նպատակը ոչ թե տվյալ տարածաշրջանի նվաճումն էր (ըստ Ա. Քոյսյանի՝ ոչ միայն հնարավոր չէր, այլև բացառված էր¹³), այլ արևմուտքից դեպի տերության խորքերը հավանական ներխուժման կանխումը:

Փաստացի ստացվում է այնպես, որ երկու պետությունների համար էլ լուրջ սպառնալիք էր սպասվում արևմուտքից և հյուսիս-արևմուտքից, որի կանխումն էլ իր հերթին դառնում էր օրվա խնդիր: Այստեղ սպասելի է, և անզամ տրամաբանական պիտի համարել այն հավանական

Kashkai S. M., Geographical Names According to Urartian Texts, p. 39f. Քոյսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 247:

⁹ Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, стр. 171; Քոյսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 247: Հարությունյան Բ. Հ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 101-104:

¹⁰ Kosyan A., Western Periphery of Urartu and Beyond, Aramazd. AJNES, V/1, 2010, p. 47ff.

¹¹ Քոյսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 249:

¹² Çilinigiroğlu A., An Urartian Fortress in front of Mount Ediuri: Ayanis, Aramazd. AJNES I, 2006, p. 135ff.

¹³ Kosyan A., Western Periphery of Urartu and Beyond, p. 48ff.

հանգամանքը, ըստ որի չի բացառվում երկու դարավոր թշնամիների մերձեցումն ընդհանուր թշնամու դեմ¹⁴ կամ երկուատեք նախապես պայմանավորված և ընդհանուր նպատակին ուղղված ռազմական գործողություններ: Չի բացառվում նաև, որ երկու գործողություններն էլ կատարված լինեն նոյն ժամանակահատվածում: Եվ կարծես թե վերոշարադրյալ մասին է վկայում Ասարիսադրոնի հետևյալ հիշատակությունը՝ «[աճ]-քն a-de-e na-սa-rim-ma ki-tú u mi-քá-ri iš-ruk-in-ni DINGIR.MEŠ GAL.MEŠ», «որպեսզի պայմանագիրը պաշտպանվի մեծ ասպվածների կողմից ինձ շնորհված իրավունքով ու արդարությամ»¹⁵: Ապա և, ըստ երևույթին ենելով վերոհիշյալ հավանական պայմանավորվածությունից, Ասարիսադրոնը Շուրիհան նվաճելուց և ուրարտացի փախստականներին քննելուց հետո վերադառնում է Ռուսա Արգիշտիորդունը¹⁶:

2. Ասարիսադրոնի արշավանքը դեպի Մելիդ

Դեռևս Ք.ա. 679 թ. Ասարիսադրոնը դեպի նշված տարածաշրջան կանխարգելիչ արշավանք կազմակերպեց: Խորիշնայում (Ժարավի տարածքում, անտիկ առյօնուների Կիրիստրան, ժամանակակից Էրեղին¹⁷) Ասարիսադրոնին հաջողվեց ջախչախել և կասեցնել կիմմերների առաջնորդ Թեուշպայի ուժերին¹⁸՝ դրանով իսկ թույլ չտալով նրանց

¹⁴ Çilingiroğlu A., Salvini M., The Historical Background of Ayanis, p. 19ff.; Քոյսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 249-251; Մելիկիշվիլ Գ. Ա., Հայրի-Սարդու, ստ. 314-316; Դյակոն Ի. Մ., Պредыстория армянского народа, ստ. 170.

¹⁵ Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien, Graz, 1956, § 68, Gbr. II iii, I. 32; Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669BC), The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, Vol. 4, Winona Lake, 2011, № 33, iii, I. 32.

¹⁶ Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, § 68, Gbr. II iii, I. 34; Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, № 33, iii, I. 34; մելքնարանության համար տե՛ս Leichty E., Esarhaddon's "Letter to the God", in Gogan M., Eph'al I., Ah, Assyria..., Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor, Scripta Hierosolymitana, vol. XXXIII, Jerusalem, 1991, p. 55.

¹⁷ Քոյսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 246:

¹⁸ Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, № 1, iii, II. 43-46; № 77, II. 18-19; № 78, II. 17-19; Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, § 21, Klch. A, II. 18-

առաջխաղացումը դեպի տերության խորքերը: Քիչ անց ասորեստանյան զորքերը ներխուժեցին նաև Դաշտային Կիլիկիա, իսկ Ք.ա. 675 թ. հայտնվեցին Մելիդում¹⁹:

Ասարիսադրոնի արշավանքը դեպի Մելիդ, ըստ երևոյթին այնպես, ինչպես Ք.ա. 695 թ. Սինախիսերիքի (Ք.ա. 705-681թթ.) արշավանքը, ասորեստանցիներին գործնականում ոչինչ չտվեց և անհաջող էր: Այս արշավանքի վերաբերյալ տեղեկությունները բավականին աղքատիկ են: «Բարեկոնյան» ժամանակագրության մեջ հիշատակվում է միայն այն, որ Ասարիսադրոնն արշավել է դեպի Մելիդ²⁰: Քաղաքի գրավման մասին արձանագրությունը լուս է, հակառակ դեպքում ժամանակագրության մեջ այն անպայմանորեն կարծանագրվեր:

Հաջորդ տեղեկությունը, ինչպես արդեն վերը նշվեց, Ասարիսադրոնի մելիդյան արշավանքն է: Արքան հայտնում է, որ իր կառավարման վեցերորդ տարում արշավանք է կազմակերպել դեպի Մելիդ և ճամբար դրել նրա արքա Մուգալլուի²¹ կամ ինչ-որ քաղաքի դեմ²²: Ինչ-

19; § 27, Episode 8, II. 43-46; Campbell Thompson R., *The Prisms of Esarhaddon and Ashurbanipal: Found at Nineveh, 1927-28,,* London, 1931, col. III, II. 43-46; Adali S. F., *Ummān-manda and its Significance in the First Millennium B.C.*, Sydney, p. 56; Иванчик А. И., Киммерицы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII- VII вв. до н. э., Москва, 1996, стр. 60-62, 68-71; Յականյան Ռ., Մերձավոր Արևելքում սկզբունքի 28-ամյա գերիշխանության հիմնախնդիրը, Մերձավոր Արևելք, 2012, VIII, էջ 146, 147:

20 Տարածաշրջանում ասորեստանցիների ներկայության, ինչպես նաև տարածաշրջանի երկրների փոխարարերությունների առումով մանրամասն տես Grayson A.K., *Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.)*, p. 127f.; Քոյսյան Ա., Արամ նախապետը Կապադովկիայում, էջ 240-249:

21 «<erín> kur Aš-šur ana kur Mi-li-du <gin>^{me}» Glassner J.-J., *Mesopotamian Chronicles*, Atlanta, 2004, № 16, Col. iv, I. 10; Grayson A. K., *Assyrian and Babylonian Chronicles*, New York, 1975, № 1, Col. Iv, I. 10.

22 Ըստ Ն. Աղոնցի՝ Մուգալլուն նախապետ եղել է Թեզգարամայի արքան և նվաճել էր Մելիդը, Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա., Երևան, 1972, էջ 136: Մուգալլուի վերաբերյալ Շամաշ աստծուն ուղղված հարցումների համար տես Starr I., *Queries to the Sungod. Divination and politics in Sargonid Assyria*, SAA, IV, Helsinki, 1990, № 1-12.

23 «MU VI^{kám} érin^{me} KUR Aš-šur ana KUR Mi-li-du gin^{neš} ina ugu <URU> Mu-gal-lu šub^{meš}» Glassner J.-J., *Mesopotamian Chronicles*, № 18, I. 18; Grayson A. K., *Assyrian and*

պես երևում է, երկու արձանագրությունները կարծես թե չեն հակասում միմյանց: Ըստ երևույթին, չհասնելով իր նպատակին, այն է՝ ջախ-ջախել Մելիդին և զցել իր Ենթակայության տակ, Ասարխադդոնը բավարարվել է միայն Մելիդի տարածքում ավերածություններ կատա-րելով:

3. Ասարխադդոնի արշավանքը դեպի Շուրփիա

3.1. Շուրփեկտիվ գործոն՝ ներքին ազդակ

Շատ չանցած՝ Ք.ա. 673 թ. Ասարխադդոնը շարժվում է դեպի Շուրփիա²³ նպատակ ունենալով նրա նվաճմամբ հուսալի պատնեշ ստեղծել տերության հյուսիսարևմտյան սահմանների համար: Ելելով տվյալ ժամանակաշրջանում Արևելյան Փոքր Ասիայում տիրող էթնո-քաղաքական իրավիճակից՝ կարելի է ամենայն վստահությամբ պնդել, որ Շուրփիայի նվաճումն օրվա խորի էր դարձել: Վստահ ենք, որ այն կապված չէր ո՞չ փախստականների և ո՞չ Շուրփիայի արքայի ամ-պագոռող խոսքերի հետ: Քանզի գտնում ենք, որ նմանատիպ մո-տեցումները չեն բխում օրյեկտիվ նախադրյալներից և չեն տեղա-վորվում տարածաշրջանում մոլեգնող բուռն և հեղաշրջող նշանակու-

Babylonian Chronicles, , № 14, I. 15; Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, p. 8, II. 15-19; Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, § 109: Die Chroniken, S. 123.

²³ Շուրփիայի նվաճման վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս նաև՝ Oppenheim A. L., Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Empires, in Propaganda and Communication in World History, Vol. I, H.D. Lasswell, D. Lerner & H. Speier (eds.), Honolulu, 1979, pp. 123-133, Leichty E., Esarhaddon's 'Letter to the Gods', pp. 52-57; Keßler K., Shubria, Urartu and Ashur: Topographical Questions Around the Tigris Sources, in: Neo-Assyrian Geography, ed. by M. Liverani, Roma, 1995, pp. 55-67; Deszö T., Šubria and the Assyrian Empire, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, № 46, 2006, pp. 33-38; Radner K., Between a Rock and Hard Place: Muşasir, Kumme, Ukku and Šubria The Buffer States Between Assyria and Urartu, in: Biainili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, Ed. by S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky, Peeters (Leuven) 2012, pp. 243-264.

թյուն ունեցող իրադարձությունների համատեքստում²⁴:

Ենտաքրքիր, սակայն միաժամանակ նմանապես անիրատեսական ենք համարում նաև Է. Լիխտի մոտեցումը: Նա առաջարկում է այս արշավանքը դիտարկել որպես գահի նկատմամբ թեկնածուների չեզոքացման ուղղված գործողություն: Այդ թեկնածուները Ասարիսադրոնի եղբայրներն էին, որոնք, Ք.ա. 681 թ. սպանելով Սինախսիերիթին (Ք.ա. 705-681 թթ.), փախել էին երկրից: Նա նշում է նաև, որ եթե որպես փաստ ընդունելու լինենք Աստվածաշնչի Թագավորաց 2-րդ գրքի համապատասխան 36-37-րդ տողերը, այն է, որ հայրասպան որդիներն իրենց համախոհներով փախել են Արարադի երկիրը²⁵, այսինքն՝ Ուրարտու, որից հետո էլ անցել Շուրբրիա²⁶: Ուրարտուից հայրասպան եղբայրների՝ Շուրբրիա հեռանալու առումով է. Լիխտին նշում է. «Խելամիտ է ենթադրել, որ Ուրարտուի արքան Ասորեստանի փախստականներին վերադարձնելու համար ճնշման է ենթարկվել, քանի որ

²⁴ Саркисян Д. Н., Страна Шубрия, Хурриты и урарты, 3, Ереван., 1989, стр. 42-54, նույնի՝ 1978, О причинах похода 673 года Асаархаддона на Шубрию, Древний Восток, 1978, 3, стр. 168-178, նույնի՝ Խորենացու «Պատմության» մեջ հիշատակվող Հայաստան երկիրը Ուրարտուն է, այլ ոչ թե Շուրբրիան, ՊԲՀ, 1984, 3, էջ 177-188:

²⁵ «Եվ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորը հետ քաշվեց, վերադարձավ Նինվե ու բնակվեց այնտեղ: Մի անգամ, եթե նա իր աստծու՝ Նեսրորի տանը խոնարհվում էր նրա առաջ, նրա որդիներ Աղրամելեքն ու Սարասարը սրով սպանեցին նրան ու փախան Արարատի երկիրը»:

²⁶ Այստեղ հետաքրքիր է նաև այն, որ նմանատիպ բազմաթիվ քննարկումներ են եղել խորհրդային պատմագրության մեջ, և գուգահեռաբար քննարկվել է թե՛ Ուրարտուի և թե՛ Շուրբրիայի խնդիրները: Սակայն պետք է նշել, որ մասնագետների շրջանում տիրապետող է եղել այն տեսակետը, որ հայրասպան եղբայրները փախել են հենց Շուրբրիա՝ Պյոտրովский Б. Б., О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, стр. 10; նույնի՝ Ванское царство, Москва, 1959, стр. 112; Дьяконов И. М., Ассирио-ававилонские источники по истории Урарту, ВДИ, № 2, 1951, № 62, прим. 6, նույնի՝ Предыстория армянского народа, стр. 170: Նույն կարծիքը տեղ է գտել նաև ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից իրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմության» 1-ին հատորում, Երևան, 1971, էջ 426, 427, այլը՝ Հմմտ. նաև Սարգսյան Դ. Ն., Խորենացու «Պատմության» մեջ հիշատակվող Հայաստան երկիրն Ուրարտուն է, այլ ոչ թե Շուրբրիան, էջ 177-188:

թվում է, որ նա բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ էր Ասորեստանի հետ»²⁷:

Է. Լիխտիի մեկնաբանության մեջ մեզ անհասկանալի է մնում այն կարևոր հանգամանքը, թե Ոտոսա Արգիշտորդին ինչու պետք է ընդուներ հայրասպան Եղայրներին և դեռ ավելին՝ ընդունելուց հետո ինչու պիտի ստիպված լիներ նրանց արձակել: Որպես դաշնակից՝ թիայնական արքան, ի հավաստումն իր բարեկամության և մեծահոգության, նրանց պիտի ձերբակալեր և վերադարձներ: Ասարիսադդոնի նկատմամբ թշնամանքի պարագայում ասորեստանյան արքայազների ներկայությունը Բիայնիիում Ոտոսա Արգիշտորդու ձեռքում դառնում էր բավականին հզոր խաղաքարտ, որից նա դժվար թե հրաժարվեր: Այս պարագայում նա առավելություն էր ստանում Ասարիսադդոնի նկատմամբ և ցանկացած պահի կարող էր արքայազներից Արդա-Մուլիսսուին (վերջինս, ի դեպ, մինչև Ասարիսադդոնի անակնկալ թեկնածությունն Ասորեստանի գահաժառանգն էր²⁸) օգտագործել ի նպաստ Բիայնիիի: Իրադարձությունների բարենպաստ ելքի պարագայում Ոտոսա Արգիշտորդին կունենար իր դրածոն Ասորեստանի գահին: Համաշխարհային պատմության մեջ հարանման երևոյթները բազմաթիվ են: Ամեն դեպքում մենք անհավանական ենք համարում հայրասպան արքայորդիներին տեսնել Ոտոսա Արգիշտորդու արքունիքում:

Ինչևէ, Է. Լիխտին, եզրափակելով իր աշխատանքը, նշում է. «Այն ժամանակ, երբ այստեղ ներկայացված քննարկումների մեծ մասը հանդիսանում է որպես Ենթադրություն՝ անուղղակի փաստերը թույլ են տալիս եզրահանգելու, որ Շուրբրիայի դեմ արշավը և Ասարիսադդոնի գահաժառանգի ընտրությունը անխուսափելիորեն կապված են»²⁹:

Ենթադրենք, որ վերոհիշյալ մոտեցումները հավանական են, սակայն այդքանով հանդերձ հարցադրումները չեն սպառվում: Եթե իսկապես հայրասպան որդիներն իրենց վերջնական հանգրվանը գտել են Շուրբրիայում, և վերջինիս գրավումը պայմանավորվել է բացառապես այդ հանգամանքով, ապա մնում է պատասխանել այն հարցին,

²⁷ Leichty E., Esarhaddon's "Letter to the God", p. 56f.

²⁸ Parpolo S., The murderer of Sennacherib, in B. Alster (ed.) Death in Mesopotamia, Mesopotamia 8, Copenhagen 1980, pp. 171-182.

²⁹ Leichty E., Esarhaddon's "Letter to the God", p. 57.

թե ինչու Ասարհսադդոնը Շուբրիայի նվաճում իրականացրեց ոչ թե գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո, այլ իր կառավարման 8-րդ տարում միայն: Կարծել, թե ներքաղաքական ճգնաժամն Ասորեստանում տարիներ է տևել, անհմաստ է. բավական է հիշել, որ Ասարհսադդոնը Ք.ա. 679 թ. արշավանք ծեռնարկեց կիմմերների, իսկ Ք.ա. 675 թ.³⁰ Մեկիդի դեմ: Ստացվում է այնպես, որ Ասարհսադդոնը երկու անգամ անցել է այն պետության կողղօվ, որտեղ ապաստան էին գտել իր եղբայրները, որոնց նա ծգտում էր պատժել, բայց ինչ-որ անհասկանայի պատճառներով ստիպված է եղել սպասել ութ տարի: Փաստացի ստացվում է այնպես, որ հարցադրումները բազմաթիվ են, իսկ պատասխանները գտնվում են միայն ենթադրությունների ոլորտում:

Այժմ տեսնենք՝ արդյոք աղբյուրները նմանատիպ եզրակացությունների համար հիմքեր տալի՞ս են, թե՞ ոչ: Ըստ «Բաբելոնյան» ժամանակագրության՝ Ք.ա. 681 թ. Թերեւտ (դեկտեմբեր-հունվար) ամսի 20-ին Սինախիսերիբը զոհ գնաց իր որդիների նյութած պալատական հեղաշրջմանը: Ասորեստանը հայտնվեց ներքաղաքական քառսի մեջ³¹: Բաբելոնում ստանալով հոր սպանության լուրը՝ Ասարհսադդոնը փոքրաթիվ ուժերով շարժվեց մայրաքաղաք: Գրեթե առանց լուրջ դիմադրության դավադիր եղբայրները լքեցին մայրաքաղաք Նինվեն: Շուտով Խանիգալքաղում³² տեղի ունեցած ճակատամարտում Ասարհսադդոնին հաջողվեց պարսության մատնել եղբայրներին, որից հետո հակառակորդի զինվորներն անցան նրա կողմը և «ինչպես գառներ, ողորմություն խնդրեցին, անցան նրա ենթակայության տակ և համբուրեցին նրա ոսքերը»³³: Իսկ հայրասպան եղբայրները փախան դեաի «**ա-ոռ**

³⁰ Brinkman J. A., *Prelude to Empire. Babylonian Society and Politics*, 747-626 B.C., Philadelphia 1984, p. 70ff.; Frame G., *Babylonia* 689-627 B.C.: A Political History, Leiden, 1992, p. 65ff.

³¹ Սեպագիր աղբյուրներում հանդիպող Խանիգալքաղը համարժեք է Միտան-Նիհին, Խորրիին և Նիխորիյային՝ Ավետիսահ Գ.Մ., Գոսудարство Միտանի, Երևան, 1984, ստ. 13-17; հմտն. Նաև Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, էջ 73, 74:

³² Campbell Thompson R., *The Prisms of Esarhaddon ...*, Prism Esar., I, 78-81; Borger R., *Die Inschriften Asarhaddons*, § 27, Episode 2, A, I, 78-81; Leichty E., *The Royal Inscriptions of Esarhaddon*, № 1, II, 78-81.

mâti la mudû-u - «դեպի անհայտ երկիրը»^{33:}

Ինչպես երևում է, փաստերը որոշ առումներով համաձայնության մեջ են աստվածաշնչյան վերոհիշյալ հաղորդման հետ, այն էլ միայն այն առումով, որ հայրասպան Եղբայրները ոճիրն իրագործելուց հետո փախել են հյուսիս: Խանիքալբաղդում Եղբայրների դեմ Ասարիսադդոնի տված ճակատամարտի վայրն ինքնին արդեն գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհում կամ նրան հարող որևէ տարածաշրջանում, որը կարող էր և զուգորդվել Արարատ-Ուրարտուի հետ: Սակայն Աստվածաշունչը փախուստից հետո Եղբայրների մասին լրում է: Ի տարբերություն վերջինիս՝ այս հայրասպան Եղբայրների փախուստը միջնադարյան հայ պատմիչների համար բազմաթիվ գեղեցիկ պատումների հիմք է հանդիսացել:

Մեզ համար անհասկանալի է միայն «*ana mâti la mudû*» արտահայտությունը, որովհետև հազիվ թե տարածաշրջանում լիներ այնպիսի մի երկիր, որը հայտնի չլիներ ասորեստանցիներին: Վերջինիս տրամաբանությամբ Եղբայրներին հաջողվել է խոյս տալ նաև ճակատամարտի դաշտից ու փախչել Շուրբրիա:

Իրականությունը, սակայն, մեզ այլ կերպ է թվում, այստեղ առաջարկում ենք իրադարձությունների հետևյալ հերթագայությունը. հայրասպան Եղբայրները, ստանալով Բաբելոնից Ասարիսադդոնի մոտենալու լրտը, համախոհներով լքում են Նինվեն և փախչում հյուսիս: Այստեղ բնավ էլ չենք բացառում, որ Արդա-Մոլիսսուն կարող էր ուզմական օժանդակություն ստանալ Շուրբրիայի արքայից և փորձել դիմակայել Ասարիսադդոնին:

Ասարիսադդոնը հետապնդում է Եղբայրներին և ճակատամարտ տալիս, որի արդյունքում հակառակորդը պարտություն է կրում և հանձնվում հաղթողի ողորմությանը: Խսկ Եղբայրները կամ զոհվել են մարտի դաշտում, կամ գերվել ու մահապատճի ենթարկվել: Խսկ Ասարիսադդոնն էլ իր հերթին, ենելով զուտ քարոզական նկատառումներից, փորձելով չսրբ առանց այդ էլ ծանր ներքաղաքական իրավիճակը երկրում, հրամայել է լրության մատնել Եղբայրների մահապատճի

³³ Campbell Thompson R., The Prisms of Esarhaddon ..., Prism Esar., I, 84 (82-84); Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, § 27, Episode 2, A, I, 84; Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, № 1, I. 84.

հանգամանքը: Նման լրությամբ նաև կփորձեր նաև փոխզիջման գնալ և ուղիներ փնտրել Սինախիսերիի քաղաքականությունից ու իր թեկնածությունից դժգոհ ազնվականների շրջանակներում:

3.2. Օբյեկտիվ գործոն՝ արտաքին ազդակ:

Ենելով Մելիդ-Թարալյան³⁴⁾ («Տուն Թորգոնա»³⁵⁾ պետության և հարող տարածաշրջանների էթնոքաղաքական մեծ ակտիվությունից և Ք.ա. 675 թ. դեպի Մելիդ, ապա Ք.ա. 675 թ. դեպի Շուրբիա կատարած Ասարիսադդոնի արշավանքներից, ինչպես նաև Ռուսա Արգիշտիրոդու Ք.ա. 673/672 թթ. վերոհիշյալ արշավանքից՝ գտնում ենք, որ այստեղ իրադարձությունների ուղղորդվածությունն ու անմիջական կապն ակնհայտ են: Չտեսնել կամ թերագնահատել այդ գործոնների դերն ու նշանակությունը, ինչպես նաև իրադարձությունների զարգացման որոշակի ուղղորդվածությունն ուղղակի անհնար է:

Ակնհայտ է այն հանգամանքը, որ Ք.ա. VIII դարի վերջին քառորդում Արևելյան Փոքր Ասիայում և Եփրատ գետի աջափնյակում տեղի ունեցած ակտիվ էթնոքաղաքական գործընթացները, որոնք զարգանում էին «Տուն Թորգոնա» պետության գլխավորությամբ, շարունակական բնույթ ունեին: Եվ ենելով այս պետության կենտրոնակությունից և ակտիվությունից, որով նա պայքարում էր Ասորեստանի և հավանաբար Բիայնիլ-Ուրարտուի դեմ, բնական պիտի համարել, որ այն բավականին հաջող պետք է ներգրավվեր տարածաշրջանային նշանակություն ունեցող գործընթացներում: Նույնը կարելի է ասել նաև տա-

³⁴ Հետագայի Փոքր Հայքի տարածքում և Վերինեփրատյան տարածաշրջանում: Այն ընդգրկում էր արևելյում Եփրատից մինչև արևմուտքում Հայիս գետի մեծ ոլորանի շրջանը՝ ներառելով ժամանակակից Կայսերին, իսկ հարավում բնական սահման ուներ Տավրոսի լեռնաշղթան՝ Կօսին Ա. Բ., Լувիйские царства Малой Азии и прилагающих областей в XII-VIII вв. до н. э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ер., 1994, стр. 16-17, 24-30; նույնի՝ Տուն Թորգոնայ (առասպել և իրականություն), Երևան, 1998, էջ 6-9, նույնի՝ Քոյսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 246, ծնթ. 30:

³⁵ Մանրամասն տես Յականյան Ռ. Ա., «Տուն Թորգոնա»-ն («Til-Garimmu, Tegaramma, Bēt-Tōgarmā/Torgāmā») սկզբնադրյութներում, ակադեմիկոս Գ. Խ. Սարգսյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողով, մայիսի 19, ՀՀ ԳԱԱ Ահ, Եր., 2016, տպագրության ընթացքում:

րածաշրջանում կիմմերների ակտիվ գործունեության մասին, դեռ ավելին՝ «Տուն Թորգոմա» պետության նկատմամբ նրանց հավանական ոչ թշնամական վերաբերմունքից, ինչպես նաև հետագայում նրանց որոշակի գործունեության տարածաշրջանից³⁶՝ կարելի է ամենայն հստակությամբ նշել, որ տեղի է ունեցել տարածաշրջանում ազդեցության ոլորտների ակնհայտ վերածում:

Վերոշարադրյալը մեզ ստիպում է Ենթադրել ազդեցության որոշակի ոլորտներ. ըստ Երևոյթին կիմմերներն անկաշկանդ գործունեության հնարավորություն են ունեցել «Տուն Թորգոմա»-ից արևմտոք ընկած տարածաշրջանում, Փոքր Ասիայում թիկունքում ունենալով դաշնակից «Տուն Թորգոման», իսկ վերջինիս, ամենայն հավանականությամբ, բաժին էին հասել իրեն հարող հարավային և արևելյան տարածաշրջանները³⁷: Դեպքերի նմանատիպ զարգացումն Ասորեստանի համար բավականին անբարենպաստ էր: Ասորեստանյան ուժերն ընդամենը երկու տարվա ընթացքում ծախողեցին խիստ կարևոր նշանակության երկու ռազմարշավ: Առաջինը Ք.ա. 675 թ. Մելիհի արքա Մուգալլուի դեմ անհաջող արշավանքն էր, որին հաջորդեց Ք.ա. 674 թ. Ասարիսադրոնի՝ դեպի Եգիպտոս կատարած երկրորդ անհաջող արշավանքը³⁸: Շուտով ավելացավ նաև «Տուն Թորգոմա»-ի ակտիվությունը, որի առաջնադաշտում կանխելու համար Ասարիսադրոնը, իր ուժերը կենտրոնացնելով, հարձակվում է Շուֆրիայի վրա: Վերջինս իր ֆիզիկաաշխարհագրական դիրքի և բավականին բարդ լանդշաֆտի շնորհիվ գրեթե միշտ պահել է ինքնավարությունը³⁹: Նվաճելով այն՝ Ասորեստանը կանխեց հյուսիս-արևմտատիք դեպի տերության խորքերը Ենթադրվող հարձակումը: Շուֆրիան Ասորեստանի համար դարձավ անանցանելի պատվար՝ ընդդեմ հյուսիսից սպասվող ցանկացած հարձակման:

³⁶ Քոսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 245-249:

³⁷ Յականյան Ռ., Ասսուրա-բարելնյան հակամարտությունը և Նաբոռալասարի հյուսիսային արշավանքները, ՊԲՀ, 2011, 1, էջ 271:

³⁸ Spalinger A., Esarhaddon and Egypt: An Analysis of the First Invasion of Egypt, Orientalia Nova Series, vol. XLIII, № 3/4, 1974, pp. 295-323; Grayson A. K., Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.), p. 124.

³⁹ Kosyan A., Western Periphery of Urartu and Beyond, p. 43.

Գրավելով Շուբրիան՝ Ասարխադղոնը հրամայեց մահապատժի Ենթարկել նրա թագավոր Իթ-Թեշուրիին⁴⁰, իսկ Երկիրն իր Երկու խոշոր կենտրոններով վերածեց ասսուրական նահանգների՝ Ուապումու և Կուլիմերի⁴¹ անուններով։ Մրանցում նշանակվեցին ասորեստանյան Երկու նահանգապետեր՝ համապատասխանաբար Բի-իլուն և Բէլ-իլդինան⁴²։ Իսկ Նախսին շուբրիական քաղաքները վերանվանվեցին՝ ստանալով նոր ասսուրական անուններ⁴³։

Շուբրիան գրավելուց հետո Ասարխադղոնը նրա բնակչությանը տեղահանեց՝ տարածքը բնակեցնելով այլ էթնիկական տարրերով։ Միայն այս դեպքերից հետո Ասարխադղոնը կարողացավ իր ուշադրությունը բնեուել դեպի տերության հյուսիսարևելյան շրջաններում հասունացող հակասորեստանյան գործընթացները, իսկ մեկ տարի անց՝ Ք.ա. 671 թ., Նրան հաջողվեց գրավել Եգիպտոսը։

Այսպիսով, զտնում ենք, որ միայն դեպքերի նման զարգացմամբ պետք է բնութագրվի Ասարխադղոնի՝ դեպի Շուբրիա կատարած արշավանքը։

3.3.Համադրություն

Ենելով վերոշարադրյալից՝ բնական պետք է համարել այն, որ «Տուն Թորգոնա»-ն իր առաջխաղցումը դեպի հարավ-արևելք կասեցվելուց հետո պետք է փորձեր տարածվել դեպի արևելք, որտեղ ցեղակիցների բավականին մեծ ակտիվություն և քաղաքական վերելքի ակնհայտ գործընթացներ են նկատվում⁴⁴։ Այս առումով ուշագրավ է Ն. Աղոնցի այն տեսակետը, ըստ որի. «Տուն Թորգոնա» պետու-

⁴⁰ Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, № 60, I. 6.

⁴¹ Forrer E., Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920, S. 87.

⁴² Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, № 34, II. 1-5; Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, § 76, II. 1-5, S. 112.

⁴³ Մանրամասն տե՛ս Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, № 33, Col. IV, II. 14-22; Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, § 68, IV, II. 27-34, S. 107.

⁴⁴ Քոյսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 256, 257, Ուրմեում, Շուբրիայում և նրա հարակից շրջաններում, Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ընկած տարածքում, Էթիոնիում՝ Արարատյան դաշտում ու հարակից տարածաշրջաններում և այլուր։

թյունն իր մեջ ուներ հայկական տարրեր, որոնք Թեգարաման («Տուն Թերգոնմա») փոխեցին Փոքր Հայքի և այնտեղից, որպես հաստատուն բազայից, անցան Եփրատը, որպեսզի Ուրարտուն փոխեն Մեծ Հայքի»⁴⁵: Դեռ ավելին՝ Ռուսա Արգիշտորդու վերոհիշյալ արշավանքի կապակցությամբ Ն. Աղոնցը նշում է, որ տվյալ ժամանակահատվածում ներխուժում է կատարվել Թեգարամայից դեպի Ուրարտու: Փաստացի Ն. Աղոնցի կարծիքով ևս Ռուսա Արգիշտորդու վերոհիշյալ արշավանքն իրականում միայն կանխարգելիչ գործողություն էր: Նա նշում է. «Տեքստը շատ աղճատված է և հնարավոր չէ հանդիպման վայրն իմանալ: Համենայն դեպս, այն գտնվում էր Մալաթիայից Արք տանող ճանապարհի վրա՝ Վանա լճի ափերին»⁴⁶: Իսկ մեկ այլ տեղ նշում է. «... մուշկերը, Խաթեի, Խալիտոի և այլ անձանոթ ցեղերի հետ դաշնակցած, թափանցեցին Ուրարտու»⁴⁷:

Այսպիսով, իրականում խիստ կասկածելի և նոյնիսկ անիրական է թվում, որ տարածաշրջանում Ռուսա Արգիշտորդին կարողանար շոշափելի արդյունքների հասնել⁴⁸: Կարելի է եզրակացնել, որ Ռուսա Արգիշտորդու գործողություններն իրականում ոչ ավել, քան ուազմական ուժի ցուցարումն մի յուրահատուկ դրսարում էր, որը, սակայն, գործնականում ժամանակավոր բնույթ էր կրել: Այստեղ կփորձենք խոցելի, սակայն շատ հետաքրքիր մի ենթադրությամբ հանդես գալ: Ենթադրենք, որ ներխուժում կամ ներխուժման սպառնալիք արևմուտքից սպասելի չէր, և Ռուսա Արգիշտորդին արշավանք է իրագործել ոչ թե ինչ-որ ցեղերի դեմ, ինչպես ներկայացնում է Ն. Աղոնցը, այլ հենց դեպի նշված տարածքներ: Այս պարագայում Խաղոտիքից մինչև Տելիդ գիծը այնուամենայնիվ բավականին երկար է թվում: Տեղանունների նոյնականացման առումով մասնագետների մոտեցումներն ընդունելով հանդերձ, փորձենք պատկերացնել, որ այդ բոլոր տեղանուններն անմիջականորեն սահմանակցել են Շուֆրիային հյուսիս-արևմուտքից և հյուսիսից: Այստեղից հետևությունը կարող է լինել այն, որ Ռուսա

⁴⁵ Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 314:

⁴⁶ Նոյն տեղում, էջ 315:

⁴⁷ Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 208:

⁴⁸ Մանրամասն տե՛ս Kosyan A., Western Periphery of Urartu and Beyond, p. 47ff.

Արդիշտորդու և Ասարխսադրոնի արշավանքներն անմիջականորեն կապված են միմյանց հետ, նախօրոք կանխամտածված են եղել և հաջորդել են մեկը մյուսին՝ շրջափակման օրակի մեջ առնելով Շուր-դրիան և աստիճանաբար սեղմելով ալդ օրակը:

Φωσταρქ, Ելենելով Ռուսա Արգիշտորդու կողմից ակտիվ ամրաշինական գործունեության տարածաշրջանից, կարելի է եզրակացնել, որ Բիայնիի-Ուրարտուն արդեն իսկ նրա կառավարման ժամանակաշրջանում կորցրել էր Վանա լճից արևմուտքը ընկած իր տարածքները և հայտնվել խոր քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամի մեջ: Ամրաշինությունն էլ իր հերթին կատարվում էր բավականին հապճեա, որն էլ միանշանակորեն վկայում է պետության գլխին ծառացած վտանգի մասին⁴⁹:

Ասարիսադրոնի (Ք.ա. 681-669 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանում ասսուրա-պրատիկական հարաբերությունների վերաբերյալ հիշատակությունները բավականին սուղ են և սահմանափակվում են որոշ դրվագներով՝ կապված Շուբրիայի հետ: Մասնագիտական գրականության մեջ Ասարիսադրոնի և Բիայնիլիի արքա Ռուսա Արգիշտորդու փոխհարաբերություններն իրավամբ համարվել են բարի-դրազիական⁵⁰:

Հիմնախնդրի առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Շամաշ աստծո պատգամախոսին ուղղված Ասարխադրոնի հարցումները։ Այս հարցումներից մեկում Ասարխադրոնն անհանգություն է հայտնում բիայնական թագավոր Ռուսա Արգիշտորդու և նրա դաշնակից կիմմերների կողմից դեպի Շուբրիա հավանական հարձակման վերաբերյալ⁵¹։ Ասարխադրոնի կողմից հարզման թվագրումը

⁴⁹ Grekyan Y., The Will of Menua and the Gods of Urartu, AJNES, I, 2006, p. 175ff.; ḫnŷūh' When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire), AINES, IV/2, 2009, p. 107.

⁵⁰ Salvini M., Geschichte und Kultur Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 105; Barnet R. D., Urartu, САН, III/1, 1982, p. 358f.; Арутюнян Н. В., Биайнили (Урарту), стр. 324-326; Дьяконов И. М., Урарту, Фригия, Лидия. История древнего мира. Кн. II. Расцвет древних обществ. Москва, 1989, стр. 65, шир.

⁵¹ Starr I., *Queries to the Sungod*, № 18; Knudtzon J.A., *Assyrische Gebete an der Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals*. Leipzig 1893, № 48, S. 149-153.

լուրջ խնդիրներ է ստեղծում, սակայն գտնում ենք, որ այն կարող էր տեղի ունենալ մինչև ասորեստանցիների կողմից Շուրբրիայի գրավումը:

3.4. Թվագրում

Ասարհսադրոնի տարեգրությունը վերջանում է Լախիրիայի կառավարից Ատար-իլուի կպոնիմատի տարով՝ Ք.ա. 673 թ.-ով⁵², և նրանում տեղ չեն գտել ասորեստանցիների արշավանքները ոչ Շուրբրիա և ոչ էլ ապստամ մարերի դեմ: Սակայն, միաժամանակ նոյն տարեգրության վերջնամասը բավականին լայն հնարավորություններ է ընձեռում վերականգնելու վերոհիշյալ իրադարձության որոշակի թվականը: Արձանագրության տվյալների համաձայն՝ Ք. ա. 673 թ.⁵³ Նոր տարին՝ առաջին ամսվա (Նիսաննու՝ մարտ-ապրիլ) առաջին օրն Ասարհսադրոնն անց է կացրել Նիսվելի իր արքայական պալատում⁵⁴: Շուրբրիայի դեմ արշավանքը, ըստ «Բարեկոնյան» ժամանակագրության, տեղի է ունեցել Ասարհսադրոնի կառավարման ութերրորդ տարում ըստ Երևույթին Կիսլիմու (Նոյեմբեր-դեկտեմբեր) ամսին, իսկ նվաճումն ու կողդպուտը՝ Շերեւ (դեկտեմբեր-հունվար) ամսին⁵⁵:

Ըստ Ասարհսադրոնի մեկ այլ արձանագրության՝ Շուրբրիան նվաճվեց Ադրար (փետրվար-մարտ) ամսվա 18-րդ օրը⁵⁶:

⁵² Millard A., The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B. C., SAAS, vol. II, Helsinki, 1994, pp. 52, 61, 86.

⁵³ Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669BC), pp. 6, 26.

⁵⁴ Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669BC), col. VI, II. 58-64; Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, § 28, col. VI, II. 58-64, S. 64; Campbell Thompson R., The Prism of Esarhaddon and Ashurbanipal, col. VI, II. 58-64.

⁵⁵ «19. MU VIII^{kám} An.šár.šeš.mu (^dAššur-aḥa-iddina) ^{itī}Ab (Tebētu) u₄ ḥe-pí 20. kurŠub-ri-<<za>>-a-a ṣa-bit šal-lat-su šal-lat 21. ina ^{itī}Gan (Kislīmi) šal-lat-su ana Unukⁱ i-ter-bi» սեւ Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum 1914, Part XXXIV, London, Plate 49, Col. IV, II. 19-21; Glassner J.-J., Mesopotamian Chronicles, № 16, Col. IV, II. 19-21; Grayson A. K., Assyrian and Babylonian Chronicles, № 1, col. IV, II. 19-21.

⁵⁶ «26. (MU VIII^{kám}(!)) ... 27. ^{itī}Še (Addaru) u₄ 18^{kám} érin meš kur Aš-šur kurŠub-r[i-a-a iš-ṣab-tu] 28. šal-lat-su iš-tal-lu ...)» սեւ Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, Die

Երկու արձանագրությունների տարբերությունն ակնհայտ է: Ըստ առաջին արձանագրության՝ Շուրիհայի գրավումը տեղի է ունեցել Ասարխադրոնի կառավարման ուժերորդ ամսվա վերջերին, իսկ ըստ երկրորդի՝ նոյն տարվա սկզբներին: Մի կարևոր հանգամանք ևս, ըստ առաջին արձանագրության՝ Շուրիհայի գրավմանը նախորդել է Ասարխադրոնի կնոջ և Ասորեստանի թագուհի Էշարա-Խամատի (մահացել է Ք.ա. 672 թ.) Ադար ամսի 5/6-րդ օրը) մահը, իսկ ըստ երկրորդի՝ թագուհին մահացել է Շուրիհայի նվաճումից հետո⁵⁷:

Հարկ է նշել, որ «Բարելոնյան» ժամանակագրության համապատասխան տողերը վերը նշված արձանագրության տողերի հետ համեմատական քննարկման ժամանակ Դ. Սարգսյանը, այդպես էլ նախապատվություն չտալով հիշատակություններից որևէ մեկին, փորձել է երկուսի համադրությունից քաղել ընդհանուրը և ընկել է թյուրիմացության մեջ: Նրա մոտ Շուրիհայի գրավումը սխալ է նշված: Համապատասխան տողերը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ. «Այսպես, Շուրիհայի գրավումն այստեղ⁵⁸ թվագրված է Ասարխադրոնի կառավարման 8-րդ տարով՝ Թերեւտ ամսով (երբ գրագիրը կազմում էր պատճենը՝ ամսվա օր նշանակող թիվը քնագրում վնասված է եղել⁵⁹), այսինքն՝ 673 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամսով»⁶⁰:

Հեղինակի մոտ աքքադական օրացույցի 10-րդ «Թերեւտ» ամիսը սխալ է համապատասխանեցված, այն համապատասխանում է ոչ թե «նոյեմբեր-դեկտեմբեր», այլ «դեկտեմբեր-հունվար» ամիսներին: Առաջին հայցաքից թվում է, թե գործ ունենք տպագրական սխալի հետ, սակայն նոյն երևույթն առկա է ընդամենը մեկ տող ներքևում, որտեղ աքքադական օրացույցի 9-րդ «Կիսիմու» ամիսը՝ «նոյեմբեր-դեկտեմ-

Chroniken 673/72; Glassner J.-J., Mesopotamian Chronicles, № 18, II. 26-28; Grayson A. K., Assyrian and Babylonian Chronicles, № 14, II. 24-25.

⁵⁷ Glassner J.-J., Mesopotamian Chronicles, № 16, col. IV, I. 22, № 18, I. 26; Grayson A. K., Assyrian and Babylonian Chronicles, № 1, col. IV, I. 22, № 14, I. 23; Radner K., Ešarra-ḥammatt, The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, In K. Radner (ed.), Helsinki, 1999, № 1/II: B-G, p. 406f.; idem. The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC, Isim, № 6, 2003, p. 166ff.

⁵⁸ Սկասի ունի «Բարելոնյան ժամանակագրությունը»:

⁵⁹ Եզրակացույցունը Դ. Սարգսյանին է:

⁶⁰ Саркисян Д. Н., Страна Шубрия, стр. 53.

բեր»-ի փոխարեն համապատասխանեցրած է «հոկտեմբեր-նոյեմբերի» հետ: Վերջինս իրականում համապատասխանում է աքքաղական օրացույցի 8-րդ «Արախսամնա» ամսին⁶¹: Դեռ ավելին, նա գտնում է, որ Շուրբիան նվաճվել է 3-4 ամիսների ընթացքում, իսկ Շուրբիայից զավթած ավարն Ասորեստան է տեղափոխվել շուրջ մեկ տարի անց՝ Ք.ա. 672 թ. Կիսլիմու ամսին⁶²:

Մասնագետների մեծամասնությունը որպես հիմք ընդունում է չեզոք «Բարելոնյան» ժամանակագրությունը: Սակայն իրականում խնդիրն այլ է, և աղբյուրի չեզոքության կարիք որպես այդպիսին չի զգացվում, քանզի երկու հաղորդումները ոչ միայն չեն հակասում, այլև մեր խորին համոզմաք լրացնում են իրար: Ամեն դեպքում հարկ է նշել, որ «Բարելոնյան» ժամանակագրությունը Շուրբիայի գրավման թվականի առումով ավելորդ խնդիրներ է ստեղծում: Փաստացի, ըստ ժամանակագրության, Շուրբիան նվաճվել է Ասարխադդոնի կառավարման 8-րդ տարվա Թերես ամսում, և Ելնելով այն հանգամանքից, որ Թերես ամիսը համապատասխանում է Ք.ա. 673/672 թվականի դեկտեմբերինվարին, կարելի է ամենայն հստակությամբ պնդել, որ Շուրբիան նվաճվել է Ք.ա. 672 թվականին⁶³: Բացառված չեն նաև այն հնարավոր տարբերակը, ըստ որի՝ «Բարելոնյան» ժամանակագրության հաղորդումը կարող էր համատեղել արշավանքը և նվաճումը միասին վերցրած: Ամեն դեպքում երկու հաղորդումների համաձայն էլ Ք.ա. 672 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին Շուրբիան արդեն նվաճված էր: Այլ խոսքով՝ ասորեստանյան արշավանքը տևել է ընդամենը երկու (Թերես-Աղդարու) ամիս:

4. Անդարիայի միջադեպը

Նշված ժամանակաշրջանում կամ ավելի ուշ Շուրբիայի և Բիայնիլի-Ուրարտուի միջև փոքրիկ մի միջադեպի վերաբերյալ պահպանվել է ևս մեկ կարևոր տեղեկություն, այս անգամ Ասարխադդոնի որդու՝ Աշշուրբանապալի ժամանակաշրջանից (Ք.ա. 669-627 թթ.): Մեր կարծիքով

⁶¹ Աքքաղական օրացույցի համար տե՛ս՝ Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, p. 5.

⁶² Саркисян Դ. Հ., Страна Шубрия, стр. 53.

⁶³ Ք.ա. 672 թ.-ն է ընդունում նաև Է. Լիխտին՝ Leichty E., Esarhaddon's "Letter to the God", p. 52, և բազում այլք:

այն Ուրարտոի առումով զուտ անուղղակի տեղեկություն է, քանզի նրանում նշված չէ, թե որոշակի թիայնական որ արքայի կառավարման ժամանակաշրջանում է տեղի ունեցել վերոհիշյալ միջադեպը։ Ըստ Աշուրաբանապալի արձանագրության՝ ուրարտական նահանգապետ Անդարիան հարձակվում է Շուրիիայի վրա և պարտություն կրում։

«9. ^mAn-da-ri-a ^{mâtu}bēl pībāti⁶⁴ mâtūUra-ár-ți⁶⁵ 10. ša a-na ka-ša-ad ^{mâtu}Up-pu-um-me u ^{mâtu}Kul-li-im-me-ri 11. ir-da-a il-li-ka qí-rib mu-ši-ti 12. niše^{meš} a-ši-bu-te ^{âlu}Kul-li-im-me-ri 13. ardâni^{meš} da-gil pa-ni-ia 14. ina šat mu-ši di-ik-ta-šu ma'-as-su i-du-ku 15. la iz-zi-bu a-a-um-ma 16. qaqqadu ^mAn-da-ri-a ik-ki-su-nim-ma 17. a-na ^{âlu}Ninua^{ki} ina maħ-ri-ia ú-bil-u-ni» - «9-17. Ուրարտոի նահանգապետ Անդարին, որը դուրս եկավ գիշերով, որպեսզի գրավի Ուապումուն և Կոլլիմերի երկրները։ Կոլլիմերի քաղաքի բնակիչները՝ ինձ հնագանդ ստրուկները, գիշերվա ժամին մեծ ջարդ կազմակերպեցին՝ ոչ մեկին կենդանի չօթողնելով, իսկ Անդարիայի գլուխը նրանք կտրեցին և բերեցին ինձ մոտ Նինվե»⁶⁶։

Ի. Մ. Դյակոնովը գտնում էր, որ այս իրադարձությունը տեղի ունեցել Ռուսա Արգիշտորդու կառավարման ժամանակահատվածում՝ Ք.ա. 664 թ.⁶⁷, իսկ Մ. Սալվինին՝ Ք.ա. 657 թ.⁶⁸ չբացառելով, որ այն կարող էր տեղի ունենալ Ռուսա III Էրիմենորդու ժամանակաշրջանում⁶⁹։

Մենք նույնպես հավանական ենք համարում, որ այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել ոչ թե Ռուսա II/III Արգիշտորդու, այլ Ռուսա

⁶⁴ Գ. Սմիթի մոտ նշված է նաև «tur-ta-nu» տարբերակը՝ Smith G., Histoy of Assurbanipal, London, 1871, Cylinder A, Col. IV, I. 6.

⁶⁵ Գ. Սմիթի մոտ նշված է «^{mâtu}Lu-ub-di», Smith G., Histoy of Assurbanipal, Cylinder A, Col. IV, I. 6, p. 98: Ենթով Գ. Սմիթի թարգմանությունից՝ Ն. Ալոնցը գտնում է, որ Անդարիան ուրարտական գորապետ էր և Լուրդի մարզի կուսակալը, Ալոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 140: Մանրամասն տե՛ս նաև Piepkorn A. C., Historical Prism of Ashurbanipal, I, Assyriological Studies, № 5, Chicago, p. 56f.

⁶⁶ Smith G., Histoy of Assurbanipal, Cylinder A, Col. IV, II. 6-14; Piepkorn A. C., Historical Prism of Ashurbanipal, I, p. 56f.

⁶⁷ Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, стр. 173.

⁶⁸ Grayson A. K., Assyria 668-635 B.C.: The Reign of Ashurbanipal, CAH, III/2, 1991, p. 147.

⁶⁹ Salvini M., Geschichte und Kultur Urartäer, S. 110.

Էրիմենորդու⁷⁰ կառավարման ընթացքում, ով պետությունը վերահս կործանումից փրկելու համար ըստ երևույթին դիմել է հուսահատ գործողությունների: Սակայն Ռուսա Արգիշտորդու պարագայում գտնում ենք, որ եթե իրականում նա մտադրված լիներ գրավել Շուբրիան, ապա դա կփորձեր իրականացնել Ք.ա. 675-673 թթ. ընթացքում: Հնարավոր է նաև, որ «Անդարիհայի» դիպվածը տեղի է ունեցել Ռուսա Արգիշտորդուն հաջորդած մեկ այլ Ռուսայի՝ Ռուսա Ռուսարդու(?) կառավարման ընթացքում: Սակայն քանի որ արձանագրության մեջ բիայնական որևէ այլ ուժի միջամտության կամ մասնակցության մասին խոսք անգամ չկա, չի բացառվում, որ խոսքն այսուեղ ուրարտական նահանգապետի ինքնակամ մի գործողության մասին լինի: Այս դեպքում կստացվի, որ Անդարիհան գործել է ինքնակամ կամ կանխամտածված է նման բնույթ հաղորդել իր գործողությանը: Այս դեպքում ասորեստանյան արձանագրության հիշատակած միջադեպը կարելի կլինի որակել որպես սահմանային փորրիկ ռազմական դիվերսիոն գործողության շրջանակներից դուրս չեկող միջադեպ, այլ ոչ թե որպես բիայնա-ասսուրական բախման յուրօրինակ դրսնորում: Արձանագրության մեջ դիպվածի առումով խոսք անգամ չկա ասորեստանյան ուժերի մասնակցության մասին: Անդարիհայի ուժերի ջախջախման համար բավարար էր նույնիսկ Կուլիմմերիի բնակիչների ռազմական ներուժը: Հակառակ պարագայում չենք կասկածում, որ Աշշուրանապալն անպայման կպարծենար և կհաղորդեր բիայնական զորքերի ջախջախման մասին՝ մեկ անգամ ևս շեշտելով իր և Ասորեստանի ուժն ու հզորությունը: Եվ եթե դեպքերի զարգացումը տեղի է ունեցել

⁷⁰ Եթե հետագայում հաստատվի, որ Ռուսա Էրիմենորդին կառավարել է ավելի վաղ, այս այս Ռուսան դառնում է Ռուսա Ռուսարդին կամ որևէ այլ Ռուսա անունը կրող արքա, բացառությամբ Ռուսա Սարդուրորդուց և Ռուսա Արգիշտորդուց, Բիայնիի-Ռուրատոնի Վերջին շրջանի արքաների հաջորդականության վերաբերյալ տե՛ս Salvini M., Argisti, Rusa, Erimena, Rusa and die Löwenschwänze, Eine urartäische Palastgeschichte des VII Jh. v. Chr., AJNES, II, 2007, pp. 142-162; Roaf M., Thureau-Dangin, Lahmann-Haupt, Rusa Sarduri II and Rusa Erimenai, AJNES, V/1, 2010, pp. 76-79; ինչպես նաև՝ Biainili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, Ed. by S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky, Peeters (Leuven) 2012 ժողովածուն:

այնպես, ինչպես նկարագրվեց, ապա անկասկած պետք է մերժվի արձանագրության համապատասխան տողում Գ. Սմիթի «tur-ta-nu» վերականգնումը, քանզի Երկրի «tur-ta-nu»-ի կամ զորքերի գլխավոր հրամանատարի ներկայությունն ինքնին կենթադրեր բիայնական կանոնավոր զորքերի առկայության մասին: Եվ, հետևաբար «Անդարիայի» միջադեպը պետք է բնութագրվի որպես բիայնական նահանգապետի արկածախնդրություն, իսկ գործողությունները՝ փոքրիկ մի սահմանային միջադեպ ասսուրա-ուրարտական հարաբերությունների մայրամուտին, և որի հիշատակումն Աշուրբանապալի արձանագրությունում տեղ է գտել միայն քարոզական նպատակներից Ենելով:

5. Ք.ա. 672 թ. մարական ապստամբությունը

Ինչպես արդեն նշվեց, Ք.ա. 672 թ. է վերաբերում նաև մարերի հակասորեստանյան ապստամբությունը, որը դեկավարում էին ե՛լ թիվ-ներ Կաշտարիտը Կար-Կաշի քաղաքից, Դուսաննի սապարդիացին և Մամիտիարշու մադայացին⁷¹: Այստեղ հետաքրքիր է այն, որ Ասարխսադդոնը հենց Կաշտարիտին է համարում ապստամբության կազմակերպիչ և գլխավոր հանցագործ⁷²: Հենց Կաշտարիտին էր իր գորաջոկատներով ռազմական գործողությունների ժամանակ առավել ակտիվություն ցուցաբերել, ինչպես նաև նա էր որոշում, թե ում հետ պետք է քանակել և դաշնակցել, նա էր ապստամբների հետ հիմնականում համաձայնություն կնքում և այլն⁷³: Մարական ապստամբության սկզբին ներ մարերի դաշնակիցներն էին մանացիները, սկզբությունը ու կիմմերները⁷⁴, և, հավանաբար, ապստամբության ընթացքում նրանց է միացել նաև Էլլիապիի բնակչությունը⁷⁵:

Հակասորեստանյան այս ապստամբության թվականը մինչ օրս հստակեցված չէ. Ի. Մ. Դյակոնովը ենթադրում է Ք.ա. 674 կամ Ք.ա.

⁷¹ Starr I., Queries to the Sungod, №№ 41, 45, 50-51.

⁷² Starr I., Queries to the Sungod, № 42.

⁷³ Wiseman D. J., The Vassal-Treaties of Esarhaddon, Iraq, vol. 20, 1958, p. 13; Starr I., Queries to the Sungod, № 43-57, 60-62.

⁷⁴ Starr I., Queries to the Sungod, № 43, II. 4-5.

⁷⁵ Медведская И. Н., Взлет и падение Мидии, История и языки Древнего Востока, Санкт-Петербург, 2002, стр. 213.

673թթ.⁷⁶, Ի. Ն. Մեդվեդսկայան՝ Ք.ա. 672-670 թթ.-ի ընթացքում⁷⁷, Մ. Լիվերանին և Կ. Ռեդները՝ Ք.ա. 672 թ.⁷⁸, իսկ Ա.Կ. Գրեյսոնը՝ Ք.ա. 676-672 թթ. ընթացքում⁷⁹: Ինչպես երևում է, մասնագիտական գրականության մեջ մարերի հակաասորեստանյան ապստամբության թվականը տատանվում է Ք.ա. 674-672 թթ. միջև: Ելնելով իրադարձությունների հաջորդականությունից՝ գտնում ենք, որ մարերի վճռական գործողությունները սկսվել են Շուրբիան գրավելուց հետո՝ Ք.ա. 672 թ.:

Այսպես, ըստ Շամաշ աստծո պատգամախոսին ուղղված Ասարխադրոնի հարցման, մարերն իրենց առաջին խոչոր գործողությունը կատարեցին Ք.ա. 672 թ. Այսրու (ապրիլ-մայիս) ամսվա սկզբներին՝ հարձակվելով Կիշեսու նահանգի վրա⁸⁰: Դա մեզ բավարար չափով հիմք է տալիս կարծելու, որ ապստամբությունը պետք է որ սկսված լինի առնվազն Նիսաննու (մարտ-ապրիլ) ամսին: Հետևաբար, եթե մարերի հակաասորեստանյան ելույթները տեղի են ունեցել Ք.ա. 672 թ., ապա դրանք նախորդում են Շուրբիա կատարած արշավանքին: Եթե ընդունենք, որ մինչև Շուրբիա արշավելն ասորեստանցիներն առնվազն մեկ ամիս պատրաստություն են տեսել, ապա այն ընկնում է Նիսաննու ամսից մինչև Տաշրիսու (սեպտեմբեր-հոկտեմբեր) կամ Արախսամնա (հոկտեմբեր-նոյեմբեր) ամիսն ընկած ժամանակահատվածը: Ասարխադրոնի Շամաշ աստծո պատգամախոսին ուղղված հարցման մեջ՝ կապված Կաշտարիսի կողմից Կիշեսու նահանգի վրա հավանական հարձակման հետ, նշվում է Այսրու ամսի 2-ից մինչև

⁷⁶ Diakonoff I. M., Media, The Cambridge History of Iran, vol 2, 1985, p. 105f.

⁷⁷ Медведская И. Н., Взлет и падение Мидии, стр. 213.

⁷⁸ Liverani M., The Medes at Esarhaddon's Court, JCS, 1995, 47, p. 61f.; idem: The Rise and Fall of Media, Continuity of Empire(?): Assyria, Media, Persia, Ed. G.B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger, History of the Ancient Near East, Monographs-V, Padova, 2003, p. 6; Radner K., The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC, p. 183; idem: An Assyrian View on the Medes, Continuity of Empire(?), p. 58f.

⁷⁹ Grayson A. K., Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.), p. 129.

⁸⁰ Starr I., Queries to the Sungod, № 43; Knudtzon J.A., Assyrische Gebete an der Sonnengott, № 1.

Արու (հովիս-օգոստոս) ամսի 11-ն ընկած ժամանակահատվածը⁸¹:

Եթե փորձենք պատկերացնել, որ այդ եռամսյակում մարերն իրոք չեն կատարել ուազմական գործողություններ, ապա կարծում ենք, որ Ք.ա. 672 թ. որոշ Վերապահումներով պետք է բացառել: Եվ եթե իսկապես Սիմանու (մայիս-հունիս) ամսի 25-ին Ասարխադրոնի հարցման վերջում նշված է տվյալ տարվա էպոնիմը, կամ եթե հաստատվի, որ իրոք էպոնիմի անունը վերջանում է «սուր»-ով, ապա միանշանակ մարերի ապստամբությունը պետք է թվագրվի Ք.ա. 672 թ.-ով: Սակայն տեքստերի երկու հրատարակիչներն էլ թույլ են տվել մի կարևոր սխալ. Զ. Կնուտցոնի մոտ էպոնիմի անունը նշված է Մարդուկ-շումունիծուր⁸², Վերջինիս էլ կրկնում է Ի. Մթարը⁸³: Մինչդեռ Ասարխադրոնի կառավարման շրջանում «Մարդուկ»-ով սկսվող էպոնիմ անուն չի եղել: Խնդիրն ավելի հստակեցնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել Ասարխադրոնի կառավարման ամբողջ շրջանի էպոնիմների ցանկը՝ սկսելով Ք.ա. 681 թ.-ից մինչև Ք.ա. 669 թ.-ը ներառյալ⁸⁴

Թվականը (Ք.ա.)	Կառավարման դրարին	Էպոնիմը	Բնակավայրը և պաշտոնը
681	Գահակալման դրարին	Nabû-ալիե-էրեշ	Sam'al - կառավարիչ (šaknu)
680	1	Danânu	Manšuate - կառավարիչ (šaknu)
679	2	Itti-Adad-anênu	Megiddo - կառավարիչ (bēl pīhati)
678	3	Nergal-šarru-սուր	զիլավոր մատովակ - (rab šāqē)
677	4	Abî-râmu	մեծ վեզիր - (sukkallu dannu/rabû)
676	5	Banbâ	վեզիր - (sukkallu)

⁸¹ Starr I., Queries to the Sungod, № 43, I. 2; Knudtzon J.A., Assyrische Gebete an der Sonnengott, № 1, I. 2.

⁸² Knudtzon J.A., Assyrische Gebete an der Sonnengott, № 36, rev. 5.

⁸³ Starr I., Queries to the Sungod, № 35, rev. 5.

⁸⁴ Մանրամասն տե՛ս Millard A., The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B.C., pp. 51-52, 61; Leichty E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, p. 6.

			<i>dannu/šanû)</i>
675	6	Nabû-aḥjē-iddin	զանձ. պահապանը - <i>(masennu rabû)</i>
674	7	Šarru-nūri	Barḥalzi - կառավարիչ <i>(šaknu)</i>
673	8	Atar-ilu	Laḥīru - կառավարիչ <i>(šaknu)</i>
672	9	Nabû-bēlu-uṣur	Dūr-Šarrukīn - կառավարիչ <i>(šaknu)</i>
671	10	Kanūnāyu	Դաստական գծ.-ի դեկ. - <i>(sartinnu)</i>
670	11	Šulmu-bēli-lašme	Dēr - կառավարիչ <i>(šaknu)</i>
669	12	Šamaš-kāšid-ayābi	Asdu[...] - կառավարիչ <i>(šaknu)</i>

Այսպիսով, վերոնշյալ ցանկում էպոնիմների անվան **վերջում «uṣur»**՝ «պահպանի» բայն առկա է միայն երկու էպոնիմի մոտ՝ առաջինը Ներգալ-շարրու-ուծուրն է, որը, սակայն, էպոնիմ է եղել Ք.ա. 678 թ. և չի կարող համընկնել քննարկվող խնդրի հետ, իսկ երկրորդը՝ Նարու-բելու-ուծուրն է՝ Դուր-Շարրութինի նահանգապետը, ով, ինչպես տեսանք, Ք.ա. 672 թ. էպոնիմն է և համապատասխանում է մեր կողմից առաջարկվող թվագրմանը: Այսպիսով, ելնելով վերոշարադրյալից հենց Նարու-բելու-ուծուրի էպոնիմատի տարրով էլ պետք է թվագրվի մարերի հակասորեստանյան ապստամբությունը:

Ամփոփում

Ընդհանրացնելով վերև արված դիտարկումները՝ կարելի է գալ մի շարք հետևողունների, ըստ որի՝ Ք.ա. 670-ական թթ. առաջին կեսին ինչպես բիայնական արշավանքը դեպի անդրեփրատյան տարածաշրջան, այնպես էլ ասորեստանյան արշավանքը դեպի Շուլպիա իրականում ուներ մեկ միտում՝ կանխել արևմտաքից դեպի տերության խորքերը «Տուն Թորգոմա» պետության հավանական ներխուժումը: Վերջինս դեռևս նախորդ դարի վերջերից կարողացել էր ազդեցիկ դիրք գրավել Եփրատ գետի աջափնյակում և այժմ փորձում էր տարածվել ավելի հարավ-արևելք և արևելք՝ անմիջականորեն լուրջ սպառնալիք հանդիսանալով թե՛ Ասորեստանի և թե՛ Բիայնիլի-Ուրարտուի

համար: Սակայն եթե Ասորեստանն ինչ-որ չափով կարողացավ լուծել այդ խնդիրը, ապա նույնը չի կարելի ասել Բիայնիի-Ուրարտուի պարագայում, որն ընդամենը մեկ-երկու տասնամյակ անց այլևս մեկ միասնական պետություն չէր:

Քննության արդյունքում եկանք այն եզրակացության, որ Շուբրիայի գրավումը և մարերի հակասորեստանյան ապստամբությունը տեղի են ունեցել միննույն տարում՝ Ք.ա. 672 թվականին:

TSAKANYAN RUSLAN

**ON SOME FOREIGN POLICY ISSUES ASSYRIA AND BIAINILI-URARTU
(673-672 B.C.)**

In the paper are discussed the issues of the Urartian King Rusa II/III's (685-660(?) B.C.) campaign to Transeuphratian region, the circumstances of the Assyrian conquest of the country Šubria by King Esarhaddon (681-669 B.C.), the specification of the year of the medians anti-Assyrian rebellion as well.

In the result of the simultaneous research of Ancient Near East history, the author came to conclusion that the campaigns had the tendency to prevent the possibility of the attack of the "House of Torgome" («Տորգոմա», «Bēt-Tôgarmā/Torgāmā») (by the reign of Esarhaddon new dangers had appeared which directed Assyrian attention once again to these regions). The latter had occupied serious position in the Eastern Asia Minor at the close of the VIII century and now was trying to extend the influence in the East and in the South-East posing a threat for Assyria and Urartu. And only from such point of view it is possible to consider the aforementioned campaigns.

As to the medians anti-Assyrian rebellion during researches the author came to conclusion that it took place after the Assyrian conquest of Šubria in the same year in 672 B.C.